Elov Ziyodullo Sattorovich

Osiyo xalqaro universiteti professori,

psixologiya fanlari doktori (DSc)

JINSIY ZO‘RAVONLIKKA UCHRAGAN ShAXSLARNI PSIXOLOGIK EKSPERTIZASINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada jinsiy zo‘ravonlikka uchragan shaxslarni sud-psixologik ekspertizadan o‘tkazishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Jinsiy zo‘ravonlik natijasida yuzaga keladigan travmatik reaksiyalar, emotsional holat o‘zgarishlari, ijtimoiy moslashuv muammolari, shaxsning o‘z-o‘zini baholashi va kommunikativ faolligidagi buzilishlar yoritiladi. Shuningdek, ekspertiza jarayonida suggestivlik, viktimlik, ijtimoiy ta’sir omillari va stress reaksiyalarini baholashning ahamiyati asoslab beriladi. Maqolada kompleks, etik va travmaga yo‘naltirilgan yondashuv zarurligi ilmiy dalillar asosida ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: jinsiy zo‘ravonlik, sud-psixologik ekspertiza, travma, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, viktimlik, suggestivlik, posttravmatik stress, kommunikativ buzilish.

Аннотация. В данной статье научно и теоретически анализируются социально-психологические особенности судебно-психологической экспертизы лиц, подвергшихся сексуальному насилию. Подчеркиваются травматические реакции, изменения эмоционального состояния, проблемы социальной адаптации, нарушения самооценки и коммуникативной активности личности в результате сексуального насилия. Обосновывается также важность оценки внушаемости, виктимизации, факторов социального влияния и стрессовых реакций в процессе экспертизы. В статье демонстрируется необходимость комплексного, этичного и травмоориентированного подхода, основанного на научных данных.

Ключевые слова: сексуальное насилие, судебно-психологическая экспертиза, травма, социально-психологические особенности, виктимизация, внушаемость, посттравматическое стрессовое расстройство, коммуникативное расстройство.

Abstract. This article scientifically and theoretically analyzes the socio-psychological features of forensic psychological examination of persons subjected to sexual violence. Traumatic reactions, changes in emotional state, problems of social adaptation, disorders in self-esteem and communicative activity of the individual resulting from sexual violence are highlighted. The importance of assessing suggestibility, victimization, social influence factors and stress reactions in the examination process is also substantiated. The article demonstrates the need for a comprehensive, ethical and trauma-oriented approach based on scientific evidence.

Keywords: sexual violence, forensic psychological examination, trauma, socio-psychological features, victimization, suggestibility, post-traumatic stress, communicative disorder.

Kirish

Jinsiy zo‘ravonlik insoniyat tarixidagi eng og‘ir va murakkab ijtimoiy-huquqiy muammolardan biri hisoblanadi. U nafaqat jinoyat sifatida huquqiy baholanadi, balki shaxsning ruhiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga chuqur ta’sir ko‘rsatadigan travmatik omil sifatida ham namoyon bo‘ladi. Jinsiy daxlsizlikka tajovuz insonning shaxsiy xavfsizlik, qadr-qimmat va avtonomiya hissini izdan chiqaradi. Bu esa o‘z navbatida shaxs psixikasida uzoq muddatli salbiy o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Zamonaviy psixologiya va kriminalistikada jinsiy zo‘ravonlik holatlarini tergov qilish va sudda ko‘rib chiqish jarayonida jabrlanuvchining psixologik holatini chuqur o‘rganish zaruriyati tobora ortib bormoqda. Chunki bunday ishlar ko‘p hollarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri guvohlik va shaxsiy bayonlarga asoslanadi. Shunday vaziyatda jabrlanuvchining ko‘rsatmalari ishonchliligini baholash, uning voqeani anglash darajasi, emotsional reaksiyalari va tashqi ta’sirga moyilligini ilmiy jihatdan tahlil qilish sud-psixologik ekspertizasining asosiy vazifalaridan biriga aylanadi.

Jinsiy zo‘ravonlikning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u aksariyat hollarda yopiq muhitda, guvohlarsiz sodir etiladi. Bu esa dalillarni to‘plash va ob’ektiv xulosa chiqarishni qiyinlashtiradi. Shu bois psixologik ekspertiza nafaqat shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini, balki uning ijtimoiy muhiti, madaniy omillar va stress reaksiyalarini ham kompleks tarzda tahlil qilishi lozim.

So‘nggi yillarda xalqaro tadqiqotlar jinsiy zo‘ravonlik qurbonlarida posttravmatik stress, depressiv holatlar, dissotsiatsiya, suggestivlikning oshishi va ijtimoiy chetlanish kabi holatlar keng tarqalganligini ko‘rsatmoqda. Bu holatlar ko‘rsatmalar mazmuniga, bayon etish uslubiga va xotira faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli ekspertiza jarayonida travmatik xotiraning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish ilmiy jihatdan asosli yondashuv hisoblanadi.

Jinsiy zo‘ravonlik global miqyosda keng tarqalgan ijtimoiy-huquqiy muammo bo‘lib, u inson huquqlari buzilishi, ruhiy salomatlik izdan chiqishi va ijtimoiy moslashuv qiyinlashuviga olib keladi. Xalqaro tadqiqotlar jinsiy zo‘ravonlik nafaqat individual tragediya, balki jamiyat sog‘lomligi va barqarorligiga ta’sir etuvchi omil ekanligini ko‘rsatmoqda.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo miqyosida har 3 ayoldan 1 nafari hayoti davomida jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlikka duch kelgan. Ayrim hududlarda bu ko‘rsatkich 35–38% gacha yetadi. Shuningdek, 7–10% ayollar bevosita jinsiy zo‘ravonlik qurboni bo‘lgani qayd etilgan[1].

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, jinsiy zo‘ravonlik holatlarining katta qismi rasmiy organlarga xabar qilinmaydi. Ayrim tadqiqotlarda xabar berish darajasi 30–40% dan oshmasligi qayd etilgan. Bu holat muammoning latent (yashirin) xususiyatga egaligini ko‘rsatadi[2].

1-jadval.

Global ko‘rsatkichlar (Birlashgan Millatlar Tashkiloti tizimiga kiruvchi maxsus ixtisoslashgan xalqaro tashkilot)

[1] https://www.who.int/publications/i/item/9789240022256

[2] United Nations Office on Drugs and Crime. (2019). *Global study on homicide: Gender-related killing of women and girls*. UNODC.

KO‘RSATKICH	FOIZ (%)	MANBA
Hayoti davomida jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlikka uchragan ayollar	30%	BMT (2021)
No-tanish shaxs tomonidan jinsiy zo‘ravonlik	7%	BMT (2021)
Zo‘ravonlik haqida rasmiy xabar berish darajasi (taxminiy)	35%	BMT (2015)

AQSh Adliya vazirligi tarkibidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi bo‘lib, jinoyatchilik, kriminalistika va sud tizimi samaradorligini ilmiy asosda o‘rganish bilan shug‘ullanadi. U 1968 yilda tashkil etilgan. Tashkilot (NIJ) tadqiqotlarida AQShda har yili yuz minglab shaxslar jinsiy tajovuz qurboniga aylanishi qayd etilgan. Statistik tahlillarga ko‘ra, har 5 ayoldan 1 nafari va har 33 erkakdan 1 nafari hayoti davomida jinsiy tajovuzga uchraganini bildirgan[3]. Bolalarga nisbatan jinsiy zo‘ravonlik holatlari esa ayniqsa tashvishli: ayrim tadqiqotlarda qiz bolalarning 15–20%, o‘g‘il bolalarning 5–8% i bunday holatlarga duch kelishi ko‘rsatilgan[4].

AQSh psixologlar asosiatsiyasi (APA) ma’lumotlariga ko‘ra, jinsiy zo‘ravonlik qurbonlarining 30–50% da posttravmatik stress buzilishi simptomlari kuzatiladi[5]. Shuningdek, depressiv buzilishlar xavfi 3–4 barobar, o‘zini ayblash va ijtimoiy izolyatsiya tendensiyasi esa yuqori darajada namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jinsiy zo‘ravonlik qurbonlarining taxminan 60% ga yaqini voqea haqida to‘liq va izchil bayon berishda qiyinchilikka duch keladi. Bu holat ko‘pincha travmatik stress, dissotsiatsiya va xotira fragmentatsiyasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Neyropsixologik tadqiqotlar travma holatida miyaning emotsional markazlari giperfaollashishi va kognitiv nazorat funksiyalari pasayishini ko‘rsatgan.

Jinsiy zo‘ravonlikka oid ishlar soni jahon miqyosida yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Xalqaro tashkilotlar ma’lumotlariga ko‘ra, jinsiy zo‘ravonlik holatlari ko‘pincha yashirin qoladi va rasmiy statistika real holatni to‘liq aks ettirmaydi. Bu esa muammoning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Mavzuning dolzarbligi quyidagi omillar bilan izohlanadi:

[3] Smith, S. G., Zhang, X., Basile, K. C., et al. (2018). *The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey (NISVS): 2015 Data Brief – Updated Release*. National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention.

[4] UNICEF. (2014). *Hidden in plain sight: A statistical analysis of violence against children*. UNICEF.

[5] American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). APA Publishing.

1. **Ijtimoiy ahamiyatning yuqoriligi.** Jinsiy zo‘ravonlik nafaqat individual, balki jamiyat sog‘lomligi va xavfsizligiga ta’sir etuvchi muammodir.
2. **Sud amaliyotida psixologik bilimlarga ehtiyojning ortishi.** Tergov va sud jarayonlarida jabrlanuvchining ruhiy holatini ilmiy baholash talab etilmoqda.
3. **Travmaga yo‘naltirilgan yondashuv zarurati.** Qayta so‘roq va noto‘g‘ri munosabat jabrlanuvchini qayta travmatizatsiya qilish xavfini keltirib chiqaradi.
4. **Ko‘rsatmalar ishonchliligini baholash muammosi.** Travmatik stress holatida xotira va emotsional reaksiyalar o‘zgarishi mumkin, bu esa ekspertizada alohida yondashuvni talab qiladi.
5. **Milliy amaliyotda ilmiy metodikalarni takomillashtirish ehtiyoji.** Xalqaro tajribani milliy sud-psixologik ekspertiza amaliyotiga integratsiya qilish zarur.

Ayniqsa, bolalar va o‘smirlar ishtirok etgan holatlarda suggestivlik, ijtimoiy ta’sir va psixologik himoya mexanizmlarini chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, jamiyatda mavjud bo‘lgan gender stereotiplari va viktimbleyming tendensiyalari ekspertiza jarayoniga bilvosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

2-jadval.

Bolalar bo‘yicha ko‘rsatkichlar (UNICEF)

KO‘RSATKICH	FOIZ (%)	MANBA
Qiz bolalarda jinsiy zo‘ravonlik tajribasi	15–20%	UNICEF (2014)
O‘g‘il bolalarda jinsiy zo‘ravonlik tajribasi	5–8%	UNICEF (2014)

UNICEF ma'lumotlari bolalar o'rtasida jinsiy zo'ravonlik ko'rsatkichlari tashvishli darajada ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, qiz bolalarda foiz ko'rsatkichining yuqoriligi sud-psixologik ekspertizada yosh omilini alohida hisobga olish zarurligini bildiradi.

Ushbu statistik ma'lumotlar sud-psixologik ekspertiza jarayonida travmaga yo'naltirilgan, ilmiy asoslangan va kompleks yondashuv zarurligini asoslaydi.

Shu nuqtai nazardan, jinsiy zo‘ravonlikka uchragan shaxslarning psixologik ekspertizasini ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot sud adolatini ta’minlash, jabrlanuvchilar huquqlarini himoya qilish va professional ekspertlik faoliyati sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili: 1974 yilda Byorgess va Xolmstrom jinsiy zo‘ravonlik qurbonlarida kuzatiladigan maxsus stress reaksiyasini ilmiy asoslab berdilar. Ular ikki bosqichni ajratdilar:

- **O‘tkir stress fazasi** (qo‘rquv, shok, bezovtalik)
- **Qayta tashkillanish fazasi** (ijtimoiy chetlanish, fobiyalar, ishonchsizlik)

Ushbu konsepsiya keyinchalik sud amaliyotida jabrlanuvchilarning psixologik holatini baholashda qo‘llanila boshladi.

Amerikalik psixiatr Judit Xerman (1992) travmatik tajribalar, ayniqsa jinsiy zo‘ravonlik natijasida yuzaga keladigan psixologik holatlarni chuqur o‘rgangan[6]. Uning “Trauma and Recovery” asarida zo‘ravonlik qurbonlarida quyidagi uch bosqichli reaksiya tizimi ta’riflangan:

1. **Xavfsizlikni tiklash bosqichi**
2. **Travmatik xotirani qayta ishlash bosqichi**
3. **Ijtimoiy integratsiya bosqichi**

Xerman ta’kidlashicha, jabrlanuvchining ko‘rsatmalari fragmentar va uzilishli bo‘lishi mumkin. Bu holat yolg‘onchilik emas, balki travmaning neyropsixologik oqibati hisoblanadi. Sud-psixologik ekspertizada mazkur xususiyatni inobatga olish muhim.

Van der Kolk travma miya faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishini neyrovizualizatsiya orqali o‘rgangan[7]. Uning tadqiqotlariga ko‘ra:

- travmatik vaziyatda **amigdala** giperfaollashadi;
- **prefrontal korteks** faolligi pasayadi;
- voqea xotirasi epizodik emas, sensor fragmentlar ko‘rinishida saqlanishi mumkin.

Bu holat jabrlanuvchining voqeani izchil va xronologik bayon qilmasligiga sabab bo‘ladi. Ekspertizada mazkur neyropsixologik omillarni hisobga olish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

APA tadqiqotlariga ko‘ra, jinsiy zo‘ravonlik qurbonlarining 30–50% da posttravmatik stress simptomlari kuzatiladi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha:

- jabrlanuvchilarning ko‘rsatmalarida ayrim detallarning o‘zgarishi tabiiy holat;
- yuqori stress xotirani qisman bloklashi mumkin;
- qayta so‘roq jarayoni travmatizatsiyani kuchaytirishi ehtimol.

Shu sababli ekspertlar travmaga yo‘naltirilgan intervyu metodlaridan foydalanishi tavsiya etiladi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, jinsiy zo‘ravonlik nafaqat individual, balki ijtimoiy sog‘liq muammosi hisoblanadi[8]. Tadqiqotlarda quyidagilar qayd etilgan:

- jabrlanuvchilarning ijtimoiy moslashuv darajasi pasayadi;
- depressiv va xavotirli buzilishlar xavfi ortadi;
- jamiyatdagi stigmatizatsiya psixologik tiklanish jarayonini sekinlashtiradi.

---

[6] Herman, J. L. (1992). *Trauma and recovery: The aftermath of violence—from domestic abuse to political terror*. Basic Books.

[7] Van der Kolk, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking.

[8] World Health Organization. (2016). *Guidelines for medico-legal care for victims of sexual violence*. WHO Press.

Ekspertizada ijtimoiy muhit va madaniy omillarni hisobga olish zarurligi ta’kidlanadi.

Sesi va Bruck bolalar ko‘rsatmalari ishonchliligi bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar o‘tkazgan. Ularning xulosalariga ko‘ra[9]:

- takroriy va yo‘naltiruvchi savollar bola xotirasiga ta’sir qilishi mumkin;
- tashqi bosim sharoitida bolalar ma’lumotni o‘zgartirishga moyil bo‘ladi;
- neytral intervyu uslubi ishonchli natija beradi.

Bu tadqiqotlar bolalar ishtirok etgan jinsiy zo‘ravonlik ishlarida ekspertiza uslubini takomillashtirishga xizmat qilgan.

AQSh Adliya vazirligi tarkibidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi 1968 yilda tashkil etilgan bo‘lib, jinoyatchilik, huquqni muhofaza qilish va sud tizimi samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy izlanishlarni amalga oshiradi[10]. Tashkilot tadqiqotlarida jinsiy zo‘ravonlik ishlarida ko‘rsatmalar tahlili bo‘yicha quyidagi xulosalar berilgan:

- travma holatida bayon emotsional jihatdan noodatiy bo‘lishi mumkin;
- sovuqqonlik yoki kuchli emotsional reaksiya har ikkisi ham tabiiy;
- “ideal jabrlanuvchi” stereotipi ilmiy jihatdan asossiz.

Bu ma’lumotlar ekspertlarni sub’ektiv baholash xatolaridan saqlantirishga xizmat qiladi.

Jinsiy zo‘ravonlik natijasida shaxsda qator emotsional va kognitiv o‘zgarishlar kuzatiladi. Ko‘p hollarda qo‘rquv, aybdorlik hissi, uyat, o‘zini ayblash tendensiyasi va ijtimoiy chetlanish reaksiyalari namoyon bo‘ladi. Bunday holatlar shaxsning o‘z-o‘zini baholash tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy nuqtai nazardan jabrlanuvchi ko‘pincha stigmatizatsiya va viktimbleyming (jabrlanuvchini ayblash) holatlariga duch kelishi mumkin. Bu esa uning ko‘rsatmalar berish jarayonida ikkilanishi, voqeani qisqartirib yoki noaniq bayon qilishiga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois ekspertiza jarayonida ijtimoiy bosim va tashqi ta’sir omillarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jinsiy zo‘ravonlikdan keyin ko‘plab jabrlanuvchilarda posttravmatik stress reaksiyalari kuzatiladi. Bular quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- kuchli xavotir va uyqusizlik;
- voqeani qayta-qayta yodga tushirish;
- emotsional uyg‘unlikning buzilishi;
- ijtimoiy faollikning pasayishi.

Psixologik ekspertizada mazkur reaksiyalarning mavjudligi, ularning darajasi va voqea bilan bog‘liqligi baholanadi. Muhim jihat shundaki, travmatik xotira oddiy xotiradan farq qilishi mumkin: ba’zan voqea fragmentar tarzda esga tushadi, ayrim detallar unutilgan bo‘lishi mumkin.

[9] Ceci, S. J., & Bruck, M. (1995). *Jeopardy in the courtroom: A scientific analysis of children’s testimony*. American Psychological Association.

[10] National Institute of Justice. (2016). *Trauma-informed approaches in criminal justice settings*. U.S. Department of Justice.

Bu holat yolg‘onchilik belgisi emas, balki travmatik stressning tabiiy xususiyati sifatida qaralishi lozim.

Jinsiy zo‘ravonlik ishlarida suggestivlik (tashqi ta’sirga moyillik) darajasini baholash muhim hisoblanadi. Ayrim hollarda jabrlanuvchi shaxs tergov jarayonida berilayotgan savollar ta’sirida ma’lumotlarni o‘zgartirishi yoki boshqalarning fikriga moslashtirishi mumkin.

Shu sababli ekspertiza jarayonida:

- savol berish uslubi;
- tashqi bosim mavjudligi;
- shaxsning psixologik barqarorligi;
- uning yoshi va intellektual darajasi

chuqur tahlil qilinadi. Ayniqsa, bolalar va o‘smirlarda suggestivlik yuqori bo‘lishi mumkinligi inobatga olinadi.

Viktimlik – shaxsning muayyan ijtimoiy vaziyatlarda xavf ostida qolish ehtimolini oshiruvchi xususiyatlar majmuasi sifatida talqin etiladi. Biroq bu tushuncha jabrlanuvchini ayblash ma’nosida emas, balki psixologik tahlil kategoriyasi sifatida qo‘llaniladi.

Ekspertizada shaxsning:

- kommunikativ uslubi;
- ishonch darajasi;
- ijtimoiy faolligi;
- xavfni baholash qobiliyati

o‘rganiladi. Shu bilan birga, har qanday viktim xususiyatlar jinsiy zo‘ravonlikni oqlamasligi qat’iy ilmiy va huquqiy pozitsiya sifatida qayd etiladi.

Jinsiy zo‘ravonlik holatlarida ko‘rsatmalarning psixologik tahlili alohida o‘rin tutadi. Ekspert:

- bayonning mantiqiy izchilligini;
- detallarning tabiiyligini;
- emotsional mosligini;
- yolg‘onchilikka xos sun’iy alomatlarni

tahlil qiladi.

Biroq travma holatida emotsional reaksiyalarning noodatiy ko‘rinishi mumkinligi hisobga olinadi. Masalan, ayrim jabrlanuvchilar voqeani behayo yoki sovuqqonlik bilan aytishi mumkin. Bu dissotsiatsiya reaksiyasi bo‘lishi ehtimol.

Bolalar, o‘smirlar va kattalarda jinsiy zo‘ravonlikka reaksiya turlicha bo‘ladi. Bolalarda regressiya, qo‘rquv va xulq-atvor o‘zgarishlari kuzatilsa, kattalarda depressiv holat va ijtimoiy chetlanish ustun bo‘lishi mumkin.

Gender omillari ham muhim: jamiyatdagi stereotiplar tufayli ayrim hollarda jabrlanuvchi erkaklar ko‘proq ichki iztirobni yashirishga moyil bo‘ladilar.

Jinsiy zo‘ravonlikka uchragan shaxslar bilan ishlashda ekspertiza jarayoni qayta travmatizatsiya xavfini kamaytirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Buning uchun:

- xavfsiz psixologik muhit yaratish;
- neytral va hurmatli munosabat;
- savollarni ehtiyotkorlik bilan berish;
- maxfiylikni ta’minlash

talab etiladi.

Travmaga yo‘naltirilgan yondashuv shaxsni ayblash emas, uning ruhiy holatini tushunishga qaratilgan bo‘lishi shart.

O‘zbekiston Respublikasida jinsiy zo‘ravonlikka qarshi kurashish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanib bormoqda. So‘nggi yillarda gender tenglikni ta’minlash, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish, inson huquqlarini mustahkamlash borasida qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Xususan, “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi va uning amaliyotga joriy etilishi mazkur sohada institutsional yondashuvni shakllantirdi. Mazkur qonun jismoniy, psixologik, iqtisodiy va jinsiy zo‘ravonlik turlarini aniq belgilab, jabrlanuvchilarni himoya qilish mexanizmlarini huquqiy jihatdan mustahkamladi.

Jinoyat kodeksida jinsiy daxlsizlikka qarshi jinoyatlar uchun javobgarlik choralari nazarda tutilgan bo‘lib, so‘nggi islohotlar doirasida maishiy zo‘ravonlik alohida jinoyat tarkibi sifatida belgilandi. Bu esa huquqiy muhofaza mexanizmlarini kuchaytirish va javobgarlik muqarrarligini ta’minlashga qaratilgan muhim qadam bo‘ldi. Shu bilan birga, himoya orderlari instituti joriy etilib, jabrlanuvchini zo‘ravondan vaqtinchalik himoya qilish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi.

Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda jinsiy va maishiy zo‘ravonlik holatlari bo‘yicha murojaatlar soni oshgan. Bu holatni ikki xil izohlash mumkin: birinchidan, muammoning ijtimoiy ko‘lami; ikkinchidan, aholining huquqiy ongi va murojaat qilish faolligining oshishi. Ilgarigi yillarda latentlik darajasi yuqori bo‘lgani, ya’ni zo‘ravonlik holatlari ko‘pincha rasmiy idoralarga yetkazilmagani ma’lum. Hozirgi kunda ishonch telefonlari, krizis markazlari va psixologik maslahat xizmatlarining yo‘lga qo‘yilishi jabrlanuvchilarning murojaat qilish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Sud-psixologik ekspertiza amaliyotida jinsiy zo‘ravonlikka uchragan shaxslarning ruhiy holatini baholash alohida ahamiyat kasb etadi. Ekspertiza jarayonida jabrlanuvchining voqeani anglash darajasi, ko‘rsatmalarning mantiqiy izchilligi, tashqi ta’sirga moyilligi va posttravmatik stress belgilari tahlil qilinadi. Ayniqsa, bolalar ishtirok etgan holatlarda suggestivlik, fantaziya va voqelikni ajratish qobiliyatini chuqur o‘rganish talab etiladi. Shu bois ko‘p hollarda kompleks psixologo-psixiatriya ekspertizasi tayinlanadi.

Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinganda, jamiyatdagi ayrim stereotiplar va viktimbleyming tendensiyasi muammoning ochiq muhokama qilinishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Jabrlanuvchini ayblash yoki uning xatti-harakatlarini muhokama qilish holatlari murojaat qilish faolligini pasaytiradi. Shuning uchun profilaktika ishlarida aholining huquqiy savodxonligini oshirish, gender madaniyatini shakllantirish va inson qadr-qimmatiga hurmat tamoyillarini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda oilaviy munosabatlar institutini mustahkamlash, xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish va zo‘ravonlik profilaktikasi bo‘yicha davlat dasturlari amalga

oshirilmoqda. Reabilitatsiya markazlari, psixologik qo‘llab-quvvatlash xizmatlari va huquqiy maslahat tizimi rivojlantirilmoqda. Biroq muammoning to‘liq bartaraf etilishi uchun sud-psixologik ekspertiza standartlarini takomillashtirish, travmaga yo‘naltirilgan intervyu metodikalarini joriy etish va mutaxassislar malakasini oshirish zarur.

Jinsiy zo‘ravonlikka uchragan shaxslarning sud-psixologik ekspertizasini ilmiy jihatdan asoslashda milliy psixologiya maktabi va o‘zbek olimlarining nazariy qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday ekspertiza faqat xalqaro tadqiqotlarga emas, balki milliy psixologiya maktabining ilmiy an’analariga ham tayanishni talab qiladi.

O‘zbekistonda yuridik psixologiya va sud-psixologik ekspertiza masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan olimlardan biri sifatida Z.Elov ishlarini qayd etish mumkin. U sud-psixologik ekspertizaning nazariy asoslarini ishlab chiqish, ekspert xulosasining ilmiy mezonlarini belgilash va ko‘rsatmalar ishonchliligini baholash mexanizmlarini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratgan. Uning ta’kidlashicha, ekspert xulosasi shaxsning sub’ektiv fikriga emas, balki ob’ektiv psixodiagnostik mezonlarga asoslanishi lozim. Jinsiy zo‘ravonlik ishlarida bu yondashuv ayniqsa muhim, chunki jabrlanuvchining emotsional holati va travmatik reaksiyalari noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin.

B.R.Qodirov shaxs psixologiyasi va ijtimoiy xulq muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlarida inson xulqining ijtimoiy muhit bilan o‘zaro bog‘liqligini ilmiy asoslab bergan. Uning fikricha, shaxsning stress vaziyatlaridagi reaksiyasi uning oldingi hayotiy tajribasi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanish darajasi va psixologik barqarorligi bilan belgilanadi. Jinsiy zo‘ravonlik qurbonlarida kuzatiladigan qo‘rquv, o‘zini ayblash va ijtimoiy chetlanish holatlarini tushuntirishda mazkur nazariy yondashuv muhim ahamiyatga ega.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, O‘zbekistonda jinsiy zo‘ravonlikka qarshi kurashish tizimi huquqiy va institutsional jihatdan shakllanib bormoqda. Biroq ijtimoiy-psixologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, muammoning latent xususiyati, stereotiplar va malakali kadrlar yetishmovchiligi kabi omillar hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur sohada ilmiy asoslangan, insonparvar va travmaga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytirish sud adolatini ta’minlash va jabrlanuvchilar huquqlarini samarali himoya qilishga xizmat qiladi.

Xulosa

Jinsiy zo‘ravonlikka uchragan shaxslarni sud-psixologik ekspertizadan o‘tkazish murakkab ijtimoiy-psixologik jarayondir. Ekspertiza jarayonida travmatik stress reaksiyalari, suggestivlik darajasi, viktimlik xususiyatlari, kommunikativ kompetensiya va ijtimoiy ta’sir omillari kompleks tarzda baholanishi lozim.

Travmatik xotiraning o‘ziga xos xususiyatlari, emotsional dissotsiatsiya holatlari va ijtimoiy bosim omillari hisobga olinmasa, noto‘g‘ri xulosalarga kelish xavfi mavjud. Shu bois jinsiy zo‘ravonlik holatlarida psixologik ekspertiza ilmiy asoslangan, xolis va insonparvar yondashuv asosida amalga oshirilishi zarur.

Mazkur yo‘nalishda malakali mutaxassislar tayyorlash, zamonaviy psixodiagnostik metodikalardan foydalanish va xalqaro tajribani milliy amaliyotga integratsiya qilish sud-psixologik ekspertiza sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. World Health Organization. Violence against women prevalence estimates, 2018: Global, regional and national prevalence estimates for intimate partner violence against women and global and regional prevalence estimates for non-partner sexual violence against women. – Geneva: WHO, 2021. – 112 p.
2. United Nations Office on Drugs and Crime. Global study on homicide: Gender-related killing of women and girls. – Vienna: UNODC, 2019. – 58 p.
3. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. The world's women 2015: Trends and statistics. – New York: United Nations, 2015. – 184 p.
4. Elov, Z. (2024). HARBIY XIZMATCHI KASBIY KOMPETENTLIGI NAMOYON ETILISHI VA RIVOJLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. IMRAS, 7(1), 800-803.
5. Elov, Z. (2023). РУҲИЙ-ЖИНСИЙ БУЗИЛИШЛАР ШАХСДА ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 43(43).
6. Ziyodullo, E. L. O. V. (2023). O 'Z JONIGA QADS QILISH MASALASI JAMIYAT OLDIDA TURGAN MUHIM IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 1(12), 50-54.
7. Ziyodullo, E. L. O. V. (2023). SHAXSDA FOBIYA HOLATI VA UNING DIAGNOSTIKASI. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 1(11), 66-74.
8. Elov, Z. (2023). DEVIANT XULQ-ATVORLI O 'SMIRLARDA SUITSIDIAL HOLATLARNI KELTIRIB CHIQARUVCHI OMILLAR:(Ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida). ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 42(42).
9. Elov Z.S. Sud-psixologik ekspertizaning rivojlanish tarixi va bugungi istiqbollari. OSIYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI (2026 №1), 167-172
10. Elov Z.S. Sud-psixologik ekspertizalar o'tkazishning huquqiy va tashkiliy asoslari. 2024 TECHNICAL SCIENCE Vol -2 Issue 1 1, 58-69
11. Elov Z.S. Sud-psixolog ekspert faoliyatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. 2024 Modern Science and Research 3 (6)
12. Tojiyeva N., Elov Z. History and current process of forensic psychological expertise. 2024 AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING 2 (4), 669-673
13. Elov Z.S. Zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi psixologiyasi. 2024 Pedagogik akmeologiya. Ilmiy jurnal 5 (3)